

Çağdaş Türk Düşüncesi İçinde Hilmi Ziya Ülken*

Yücel BULUT**

Merhum Erol Güngör, “...Hilmi Ziya Ülken uzun yıllar Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü başkanlığı yapmış, telif ve tercüme eserleri ile Türk sosyoloji literatürünün büyük bir kısmı onun kaleminden çıkmıştır. Sosyolojiden çok felsefeye ilgi duyan ve o sahada eser vermeye çalışan Profesör Ülken yine de Türkiye’de sosyolojiyi doktrinci olmayan bir açıdan ele alan bol neşriyatıyla Batı kaynaklarını iyi anlayıp iyi anlatmasıyla, bu arada Türk cemiyetinin târihî gelişmesi ve Türk düşünce târihi üzerindeki geniş bilgisi ile önemli bir yer işgal eder.”¹ derken, Hilmi Ziya Ülken’in Türk düşünce tarihi içerisindeki yerini ve özelliğini derli toplu bir anlatımla ifade etmekteydi.

Hilmi Ziya Ülken üzerine yazılan herhangi bir yazıda ya da onu konu alan herhangi bir araştırmada ilk elde belirtilen husus, onun çok velûd bir yazar ve çok yönlü bir düşünce adamı olduğudur. Gerçekten de, Hilmi Ziya, eser vermeye başladığı 1910’lu yılların sonlarında başlayan ve 1974’teki vefatına kadar süren yarım asrı aşkın süre içerisinde edebiyattan felsefeye, psikolojiden coğrafyaya, mantıktan sosyolojiye kadar pek çok bilim dalında onlarca kitap yüzlerce makale telif etmiş, çeviriler yapmış, ulusal ve uluslararası sosyoloji ve şarkiyatçılık kongrelerinin tertibinde etkin rol üstlenmiş, tebliğler sunmuş, dergiler çıkarmış,² çeşitli dergi³ ve gazetelere⁴ yazılarıyla katkıda bulunmuş, felsefe ve

* Bu yazının farklı bir versiyonu daha önce Türk Yurdu dergisinde yayımlanmıştır. Bkz.

“Türk Modernleşmesi Bağlamında Hilmi Ziya Ülken”, *Türk Yurdu*, Şubat 2002, c. XXII, sy. 174, s. 12-19.

** Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

1 Erol Güngör, “Türkiye’de Sosyal İlimler”, *Dünden Bugünden: Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1995, s. 39.

2 Örneğin henüz lisede öğrencisi iken İstanbul’un işgal altında olduğu yıllarda çıkardığı *Anadolu*, 1922’de halasının oğlu ile birlikte çıkardığı *Mikrop*, 1938’de Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu ve Celaleddin Ezine ile birlikte çıkardığı *İnsan* ve 1941’de Sosyoloji Bölümü’nün yayın organı olarak çıkardığı ve Fakülte’deki görevlerinden çıkarıldığı 1960’a kadar da yöneticiliğini yaptığı *Sosyoloji Dergisi*.

3 Örneğin, *Mihrap Mecmuası*, *Gayret Mecmuası*, *Türk Dili Mecmuası*, *Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası*, *Bilgi Dergisi*, *İş Dergisi*, *İş ve Düşünce*, *Şarkiyat Mecmuası*, *Eğitim Hareketleri*, *Yeni İnsan*, *Sosyoloji Dünyası*, *Hisar*, *Felsefe Yıllığı*, *Doğu ve Batı* vb. [Ülken’in ➤

sosyoloji dernekleri kurmuş,⁵ birçok farklı şehir ve lisede⁶ -felsefe, sosyoloji, ahlak, psikoloji, mantık, tarih, coğrafya vb. derslerde- hocalıklar yapmış, edebiyat alanında yalnızca eleştirel yazılar yazmakla yetinmeyerek bizzat edebî eserler kaleme almış, resim yapmış, “olağanüstü gayretleri”⁷ ile İstanbul Üniversitesi’nde Sosyoloji Bölümü’nün ikinci kez kuruluşunu gerçekleştirmiş, 1954’ten itibaren dersler verdiği AÜ İlahiyat Fakültesi’nde İslam düşüncesine ve felsefesine dair dersler vermenin yanı sıra 1959-1962 arasında fakülte dekanlığı yapmış⁸ bir akademisyen portresi çizmektedir.

Hilmi Ziya Ülken’in hayat hikâyesini, eserlerini ve düşüncelerini konu alan birçok çalışma mevcuttur. Ayhan Vergili’nin hazırladığı *Hilmi Ziya Ülken Kitabı* (İstanbul: Kitabevi, 2006) başlıklı çalışma, Dr. Eyyüp Sanay’ın *Hilmi Ziya Ülken: Psikolojisi, Sosyolojisi, Felsefesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yay., 1988) başlıklı eseri,⁹ İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyoloji Enstitüsü’nün yayını olan *Sosyoloji Konferansları* yıllığının Hilmi Ziya Ülken’in anısına ayrılmış olan “Onyedinci Kitap” (1979 yılı) içindeki çeşitli yazılar, H. Bayram Kaçmazoğlu’nun “Hilmi Ziya Ülken’in Çok Yönlülüğü Üzerine” başlıklı yazısı¹⁰

yayınladığı ya da yayınına çeşitli şekillerde katkı verdiği dergiler için bkz. Ayhan Vergili, “Hilmi Ziya Ülken ve Dergiler”, Nevin G. Ergan vd. (ed.), *Türk Düşünce Geleneğinde Ziya Gökalp, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay., 2007, s. 89-94.]

- 4 Örneğin bkz. Eyyüp Sanay, “Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken’in Fikirlerinin Gelişimi”, Doktora Tezi, Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi, 1976; Nazmi Avcı, “Hilmi Ziya Ülken’in Sosyoloji Anlayışı”, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD, 1993; Ayşegül Özcan, “Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken: Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi”, Lisans Tezi, Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi ABD, 1985. Daha geniş bir bibliyografya için bkz. Ayhan Vergili (haz.), *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, s. 125-128.
- 5 Örneğin, 1927’de Servet Berkin ile birlikte kurduğu Felsefe ve İctimaiyat Cemiyeti.
- 6 Bursa, Ankara ve İstanbul’da Galatasaray, Kabataş, Işık, İstanbul Erkek, Ankara Lisesi, Bursa Lisesi vb. okullarda öğretmenlikler yaptı.
- 7 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü için Hilmi Ziya Ülken’in önemi hakkında bkz.: İsmail Coşkun, “Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair”, İsmail Coşkun (yay. haz.), *75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji*, İstanbul: Bağlam Yay., 1991, s. 13-23.
- 8 Malum olduğu üzere Hilmi Ziya, 27 Mayıs ihtilali sonrasında, kamuoyunda 147’ler olarak bilinen grup içerisinde değerlendirilmiş ve İÜEF Sosyoloji Bölümü’ndeki akademik hayatına son verilmiştir. Bu tarihten sonra Ülken, yalnızca AÜ İlahiyat Fakültesi’ndeki derslerine devam etmiştir. 1962’de ilgili kanunun yürürlükten kaldırılmasına ve İÜEF’ndeki görevine avdet etme imkanı bulunduğu halde akademik uğraşlarını 1973’deki emekliliğine kadar AÜİF bünyesinde sürdürmeyi tercih etmiştir.
- 9 Eyyüp Sanay’a ait bir başka çalışma daha vardır: *Hilmi Ziya Ülken*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1986.
- 10 *Sosyoloji Yılığ-1*, İstanbul: Sosyoloji Araştırma Merkezi ve Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı, 1997, s. 23-35. Ayrıca H. Bayram Kaçmazoğlu’nun, Hilmi Ziya Ülken’in başkanlığını yaptığı İÜ Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nün gösterdiği özellikler ile Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi bünyesindeki sosyoloji anlayışını mukayese ettiği “1940-1950 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi” [*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 1990-199, 3. Dizi, 2. Sayı, s. 1-48] başlıklı makalesi de konumuz açısından ilgi çekicidir.

Ülken'in biyografisi ve eserleri konusunda aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Taşkın Takış'ın "Değerler Levhasının Tersine Çevirilişi: Hilmi Ziya Ülken"¹¹ başlıklı ilgi çekici yazısı Hilmi Ziya'nın eserlerinin açıklamalı bir bibliyografyasını başarıyla sunmaktadırlar.

Fakat Kurtuluş Kayalı'nın 1940'ların düşünce ortamı bağlamında Hilmi Ziya Ülken üzerine yazdığı "Hilmi Ziya Ülken, Dil-Tarih Hocaları ve 1948 Tasfiyesi"¹² ve "Siyasal ve Entelektüel İktidar Odaklarından Uzak Bir Düşünce Adamı Olarak Hilmi Ziya Ülken'in Portresi"¹³ başlıklı iki yazısı, Ülken'in yaygın bir şekilde dile getirilen fakat *anlaşılma ve açıklanma* ihtiyacı pek hissedilmeyen kimi özelliklerini yorumlama çabası olarak özellikle önemlidir. Bu yönde dikkate değer diğer bir çalışma da, Recep Ertürk'ün -Kasım 2001'de, Hacettepe Üniversitesi'nde Hilmi Ziya Ülken'i anma toplantıları çerçevesinde sunduğu-"Türk Sosyoloji Tarihi Çalışmaları ve Hilmi Ziya Ülken (1)" başlıklı tebliğidir.

Hilmi Ziya Ülken üzerine yapılan çalışmalar elbette bunlarla sınırlı da değildir. Çeşitli yönleriyle Hilmi Ziya Ülken'i, eserlerini ve düşüncelerini konu alan lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri de mevcuttur.¹⁴ Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, Hilmi Ziya'nın biyografisi ve eserleri konusunda yeterince malumat sahibiyiz. Bu yazıda, Hilmi Ziya Ülken'in çok farklı gibi görünen alanlarda eserler vermiş olmasına rağmen bu eserlerin büyük çoğunluğu arasında belli bir sürekliliğin bulunduğunu ve yine, eserlerindeki son derece teknik ve soyut bir dil kullanmış olmasına rağmen, çok somut kaygılara ve problemlere tekabül ettikleri gösterilmeye çalışılacaktır.

Hilmi Ziya Ülken, Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz varlığını devam ettirdiği bir dönemde, II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında doğmuş (1901)¹⁵ ve II.

11 *Doğu Batı*, "Türk Düşünce Serüveni: Akademidekiler" başlıklı özel sayı, Ağustos-Ekim 2000, sy. 12, s. 87-109.

12 Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyası-I*, Ankara: Ayrıldız Yay., 1994, s. 176-198.

13 *Sosyoloji Yıllığı-I*, İstanbul: Sosyoloji Araştırma Merkezi ve Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı, 1997, s. 11-22.

14 Örneğin bkz. R.Levent Aysever, "Türk Düşünce Tarihinde Yöntem Sorunları: Hilmi Ziya Ülken ve Düşünce Tarihi", 1987; Fatih Nurani Baykal, "Hilmi Ziya Ülken'de Bilgi ve Değer İlişkisi", 1988; Fahri Atasoy, "Hilmi Ziya Ülken'e Göre Millet ve Milliyet Kavramı", 1989; Nazmi Avcı, "Hilmi Ziya Ülken'in Din Sosyolojisi Anlayışı", 1993; Hayrettin Karadeniz, "Hilmi Ziya Ülken'in Düşüncesinde Bilgi Felsefesi", 1996.

15 3 Ekim 1901'de İstanbul'da doğan Hilmi Ziya Ülken'in babası eczacı ve dışçı mektebi uzvi kimya öğretim üyelerinden Alanyalı Mehmet Ziya Bey, annesi Müşfika hanımdır. Büyükbabası Abdurrahman Hilmi Efendi Sultan Aziz zamanında gümrük idaresi müdürlerinden iken, Şair Kazım Paşa ile birlikte Sadr-ı Azam Ali Paşa'yı hicv etmeleri sebebiyle yanya'ya sürülmüşlerdir. Annesinin büyükbabası Kerim Hazret ise, Sultan Mecid zamanında 1856 Kırım Savaşı dolayısıyla çocuklarının Rus çarlığı tarafından Osmanlı Türklerine karşı askere alınmaması için Kırım'dan Türkiye'ye göç etmiş ve büyük oğlu Salih Efendi ile birlikte İstanbul'da kürk ticareti yapmıştır. Ortanca oğlu, (Prof. Kerim Erim'in büyükbabası) Abdurrahman ise pašalığa kadar yükselmiştir. Hilmi Ziya, ilköğrenimini Özel Tefey-

Abdülhamid'in tahtan indirilişi, 31 Mart Vak'ası, II. Meşrutiyet'in ilanı, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı gibi gerek Osmanlı ülkesi, gerekse de tüm dünya üzerinde etkili olmuş bir dizi acılı olayın gerçekleştiği bir periyotta çocukluk ve gençlik yıllarını yaşamış ve ayrıca ilk, orta, lise ve üniversite eğitimini de bu dönemde almıştır. İmparatorluğun tasfiye sürecine ve yeni cumhuriyetin kuruluş mücadelesine şahit olmuştur. 1919'da ve 1920'li yılların başında Anadolu

yüz Mektebi'nde, orta ve lise öğrenimini de İstanbul Sultanisi'nde tamamladı. 1918'de Tıp Fakültesi'ne girmesine rağmen, babasının ısrarı, kendisini orta öğreniminde etkileyen matematik öğretmeni Bedi Bey ve tarih öğretmeni Emin Ali Beylerin öğretilerine yenik düşmüş, araya kronik bronşit ve astım hastalıkları da girince Hilmi Ziya, yine öğretmeni Hamit Ongunsu'nun danışmanlığıyla Siyasal Bilgiler Fakültesine (Mülkiye) başlamıştır. 7 Haziran 1921'de açılan sınavı kazanarak İÜEF Beşeri Coğrafya kürsüsü asistanlığına tayin edildi. Bu fakültenin memuru olan Ragıp Hulusi (Özden), o sırada Avrupa'ya gönderildiği için bir süre de kütüphane memurluğu ile görevlendirildi. Bu arada 1922'den 1924'e kadar Edebiyat Fakültesi felsefe şubesine devam ederek felsefe tarihi, ahlak sosyolojisi derslerinden imtihan verip sertifika aldı. Şubat 1924'de Bursa Lisesi Coğrafya, Eylül 1924'de Ankara Lisesi Felsefe ve Sosyoloji öğretmenliğine ve ek görev olarak Ankara Erkek öğretmen okulu tarih ve coğrafya hocalığına terfian nakledildi. 1925'de Ankara Lisesi felsefe ve sosyoloji hocalığını ek görev olarak üzerine alarak Maarif Vekaleti İstatistik Müdürlüğüne, 1926'da da yine esas görevine ek olarak aynı vekaletin sicil (özlük) şubesi müdür vekilliğine ve yeni kurulan Talim ve Terbiye Dairesi Tercüme bürosu azalığına getirildi. Bu görevden kendi isteği ile Eylül 1926'da İstanbul Lisesi Felsefe ve Çapa Kız Öğretmen Okulu psikoloji ve tarih dersleri öğretmenliklerine nakledildi. 1930'dan 1933'e kadar Galatasaray ve Kabataş liselerinde sosyoloji ve felsefe, Özel İstiklal ve Işık Lisesi, Şişli Terakki Lisesi (1. defa 1932'den 1933'e kadar, 2. defa 1940'dan 1943'e kadar) felsefe hocalıklarını da deruhte etti. 1932 ve 1933 yıllarında yayınladığı *Umumi İçtimaiyat* ve *Türk Tefekkürü Tarihi* kitabı Mustafa Kemal tarafından beğenildiği için Maarif Vekaleti hesabına tetkikler yapmak üzere Almanya'ya gönderildi. Burada bir yıl kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. Edebiyat Fakültesi Türk Tefekkürü Tarihi doçentliğine ve 1936'da ek olarak İçtimaiyat Doktrinler Tarihi öğretim üyeliğine atandı. 1940'da o zaman İÜ'nde bulunan Prof. Ernest Von Aster'in teklifi üzerine felsefe profesörlüğüne seçildi. 1941'de de profesörlüğü tasdik edildi. 1942'de eski derslerine ilaveten sosyoloji kürsüsü profesörlüğünü de deruhte etti. 1944'te Teknik Üniversite mimarlık bölümü Sanat Tarihi Profesörlüğünü de ek görev olarak kabul etti. Bu vazifesi 1948'de sona erdi. 1945-1949 arasında sosyoloji derslerinin yanında "Değerler Nazariyesi" ve buna giriş olarak "Bilgi nazariyesi" derslerini de verdi. Ayrıca Von Aster'in kürsüsüne bağlı olmak üzere Mantık Tarihi okuttu. Üniversitelerin özerklik kazanması üzerine, yeniden düzenlenen ders programlarında kendisine ahlak umumi felsefe kürsüsü ayrıldı. 1951-1955 yılları arasında ise yalnız sosyoloji okuttu. 1954'de İÜEF'ndeki sosyoloji derslerine ek olarak Ankara İlahiyat Fakültesinde felsefe profesörlüğü de yapmaya başladı. 1957'de İstanbul Edebiyat Fakültesi ordinarıyüs profesörlüğüne yükseltildi. Milli Birlik Komitesi'nin çıkardığı 27 Ekim 1960 gün ve 114 sayılı, kamuoyunca 147'ler olarak anılan kanuna Hilmi Ziya da dâhil edilmiştir. Ancak özel bir madde ile İÜ'ndeki sosyoloji bölümündeki görevleri üzerinden alındı ve sadece AÜİF'ndeki felsefe derslerine devam etti. 1962'de bu kanunun yürürlükten kaldırılmasına karşın İstanbul'daki görevine dönmeyi kabul etmedi. Yalnız İlahiyat Fakültesi ordinarıyüs profesörlüğüne devam etti. 1959 ve 1962 yıllarında İlahiyat Fakültesi dekanlığına seçildi, fakat altışar aylık görev sürelerinden sonra ikisinden de istifa etti. 1973'de emekliye ayrılıncaya kadar çeşitli uluslararası kongre ve seminerlere katıldı ve 5 Haziran 1974'de vefat etti.

16 Gülseren Artunkal, "Hayatı ve Eserleriyle Babam Ülken", *Sosyoloji Konferansları*, 17. Kitap, 1979 Yılı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Enstitüsü Yay., 1979, s. 2.

hareket içerisinde bulunmuştur. Henüz lise yıllarında iken, arkadaşlarıyla birlikte “Anadolu’yu kurtarmayı amaçlayan bir örgüt kurarlar. Ama yakalanıp disiplin kuruluna verilirler.”¹⁶ Sonraları, 1919 Mütareke yıllarında arkadaşı Reşat Kayı ile birlikte *Anadolu* dergisini (el yazma) 12 sayı çıkarır. 20’li yılların başlarında, *Dergah*, *Mihrab* ve *Anadolu Mecmuası* dergilerinde Anadolu kültürü üzerine yazıları yayınlanır. Özellikle 1930’lu yıllarda Ahmet Ağaoğlu, Mükrimin Halil Yananç, M. Şekip Tunç, Peyami Safa gibi isimlerle ev sohbetlerinde sık sık bir araya gelmesi¹⁷ dikkat çekicidir. Hilmi Ziya Ülken’in bu yıllarda beraber olduğu aydın çevresiyle ilişkisi sonraki yıllarda da sürecektir.

1920’li yılların ikinci yarısından itibaren öğretmen olarak, Cumhuriyet’in eğitim alanında duyduğu ihtiyacın karşılanmasında görev almış ve çeşitli lise-lerde felsefe, mantık, sosyoloji, ahlak, coğrafya gibi dersler vermiştir. 1933’te İstanbul Üniversitesi’nin düzenlenmesinden sonra kendisine görev verilmiş ve daha sonraki yıllarda da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nün ikinci kez kuruluşunda kendisinden hizmet istenmiştir.

II. Dünya Savaşı yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti çok partili hayata geçerken Hilmi Ziya Ülken, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’ndeki görevini sürdürmektedir. 27 Mayıs 1960 ihtilali sonrasında ise “147’ler hadisesi ile” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’ndeki görevinden uzaklaştırılmıştır. Fakat 1948 yılında ders vermeye başladığı Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ndeki derslerine devam etmesinde bir sakınca görülmemiştir. İhtilalden sonra, Hilmi Ziya Ülken Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ndeki görevini sürdürmüştür, bir dönem için burada dekanlık görevi de yapmıştır. Sonraki yıllarda affedilerek İstanbul Üniversitesi’ndeki görevine dönmesi teklif edilmesine karşın, bu teklifleri kabul etmeyecek çalışmalarını, ölümüne dek, İlahiyat Fakültesi bünyesinde kalarak sürdürmeyi tercih etmiştir.

Kısaca aktarmaya çalıştığımız oldukça hareketli olduğu dikkatlerden kaçmayacak bu hayat hikâyesi; bizim için, sosyal, siyasal ve kültürel hayattaki dönüşümlerin, geçiş süreçlerinin izlerini Hilmi Ziya Ülken’in hayatında, düşüncelerinde ve eserlerinde sürmek ya da başka bir deyişle, eserlerini anlamlandırmak açısından önemlidir.

Yetişme yıllarının özel koşullarının her şeyden önce Hilmi Ziya’ya memleket ve toplum sorunları karşısında duyarlı olması ve sorumluluk hissetmesi gibi özellikler kazandırdığı söylenebilir. Henüz bir lise talebesi iken, dönemin havasına uygun olarak, bir *macera* olarak değerlendirilen Turancılık akımı karşısında Anadolu ile sınırlı bir milliyetçilik anlayışı doğrultusunda çalışmalarda bulunması bu sorumluluğun pratiğe dökülmüş ilk hali olarak değerlendirilebilir. Daha sonraki dönemde, bu duygu ve düşüncelere, yeni kurulan genç Cum-

17 Hatice Ülken, “Eşim Hilmi Ziya’nın Özel Hayatı”, *Sosyoloji Konferansları*, 17. Kitap, s. 9.

huriyet'in *inşa* sürecine katkıda bulunma arzusu eklenecektir. Bu doğrultudaki çalışmaları Hilmi Ziya Ülken'e -belki de tüm çalışmalarını belli bir bütünlük içerisinde değerlendirmemize imkan verecek olan- medeniyet ve çağdaşlaşma gibi Türk toplumunun yüzyıllardır uğraştığı problemlere ilişkin düşüncelerini billurlaştırma olanağı sunmuştur. Yaşam süreci içinde karşılaştığı gerek Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş ve gerekse de Cumhuriyet sonrasındaki ülkede yaşanan kültürel, siyasal ve bünyesel değişimler, bir yönüyle de, onun düşünce serüvenindeki değişimleri de açıklayabilir niteliktedir.

Hilmi Ziya Ülken'in 1930'lu yılların ikinci yarısına kadar olan düşünce serüvenini tanımlamak, bu çizginin özelliklerini belirlemek için aslında derin araştırmalar yapmaya gerek yoktur. Zira Ülken'in bizzat kendisi, 1936 yılı tarihini taşıyan *Yirminci Asır Filozofları* başlıklı eserinde bu dönem içerisindeki düşünce serüvenini anlatmaktadır. Kitabın önsözünde Hilmi Ziya, *Yirminci Asır Filozofları*'nı "âdeta müellifin fikrî hayatının bir tarihçesi"¹⁸ olarak tavsif etmektedir. Ülken, eserin planını da tamamıyla kendi kişisel serüvenini yansıtabilecek şekilde düzenlemiştir: "(...) orada sırasile meyledilen ve tesiri altında kalmayan cereyanlar görülecektir. Bu noktadan kitabın istikameti metafizikten müsbet ilimlere, idealizmden materyalizme doğrudur. Zeyl halinde ilave edilen *Engels* in 'İdealizm ve materyalizm' makalesi bu istikameti göstermiye -kısmen- yardım eder."¹⁹ Devam eden satırlarda Ülken, "Ziya Gökalp'ten mülhem olarak *Durkheim* e, yani spiritualiste Fransız içtimaiyatına" dayanan ilk çalışmalarından, Boutroux'a yönelmesinden, daha sonra "M. İzzetle beraber" ve "ondan mülhem olarak" Hegel felsefesine doğru gidişinden, ardından "şuurun subjektif çemberine girerek *solipsizme* e kadar düşmek tehlikesini" gördüğü için Hegel idealizminden ve eleştirel felsefenin "hücumlarına yeniden maruz" kalmamaktan bahisle Fenomenoloji'ye meylettiğini, sonraki yıllarda "fenomenolojiden ve yeni realizmden şüpheye" düştüğünü ve "Aristodan başlayarak en yakın filozoflara kadar birçok cereyanlarda müşterek olan (...) zıdları barıştırmak isteyen *telifçi*" zihniyetin doğurduğu "tenakuzları" bir makale serisinde izah etmeye çalıştığını belirttiikten sonra da "İdealizmin ve enfüsü şuurculuğun çemberinden kurtulmak ve tam bir tabiat ve ilim felsefesine ulaşabilmek için, vaktiyle *Engels*'in *Hegel* için söylediği gibi 'Panteizmi, bu tersine çevrilmiş materyalizmi' neticelerine kadar götürmekten başka yapacak şey yoktu." diyerek o yıllarda geldiği düşünsel konumunu belirtmektedir.²⁰

Hilmi Ziya Ülken'in 1936 yılına kadar olan felsefi düzlemdeki düşünce serüvenini bu şekilde özetlemek mümkün. Bu süre boyunca Hilmi Ziya'nın verdiği eserler de, daha ziyade, benimsediği belli felsefi akımlarının izlerini bul-

18 Hilmi Ziya Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1936, s. v.

19 A. g. e., s. v. [Not: Bu ve sonraki alıntılarda, yazarın orijinal imlası aynen korunmuştur.]

20 A. g. e., s. v-vii.

mak açısından dikkate alınmıştır. Örneğin *Aşk Ahlakı* isimli çalışması, “Boutroux’un plüralizmiyle Spinoza’nın natüralizmini kaynaştır”dığı bir eser olarak tanımlanmıştır.²¹ Bu değerlendirmenin, elbette, yanlış olduğunu söylemek mümkün değildir. Yazarın bizzat kendisi de, eserinin önsözünde meselenin böylesi bir boyutunun bulunduğu altını çizmektedir. Fakat söz konusu değerlendirme, bu eserin gerçek ilgisini ve değerini belirlemek açısından eksiklik arz etmektedir. Zira bu ve diğer eserlerinin, Hilmi Ziya Ülken’in yalnızca belli bir dönem boyunca benimsediği belli felsefi akımlara uygun eserler verme kaygısından öte bir anlamı daha bulunmaktadır. Bu da, söz konusu eserlerin, yazıldıkları dönemin sosyal, siyasal ve kültürel sorunlarıyla ilgili olmasıdır.

Aşk Ahlakı’nın önsözünde, Hilmi Ziya Ülken, eserin felsefi düşünce bakımından dayandığı temelleri özetledikten ve değerlendirdikten sonra, eserin amaçlarına ilişkin olarak şöyle devam ediyor sözlerine:

“[Kitabın güttüğü hedeflerden] birincisi ve belki en mühimi, şüphe yok ki, halkla aydınlar arasında varlığını fark etmemek imkan dışında olan büyük intibaksızlık meselesidir. Bir müddettenberi kulaklarımızı dolduran bütün halkçılık temayüllerine rağmen, kanaatimce, bu derin boşluk asla doldurulmuş değildir. Hatta, bir noktadan daha da artmıştır... Fakat bütün gayretlere rağmen mesele asla ehemmiyetini kaybetmedi. Çünkü, önce aydınlar zümresi adını verdiğimiz teşkilatsız ve belirsiz kütle, müşterek ahlaki ve fiili prensiplere sahip olmaktan çok uzaktır. İkincisi, halkçılık, halka inmeyi ifade eder. Halbuki, halkı çıkarmak için halka rehber olabilecek vasıflara malik olmak, onlara ahlaki ve fiili sahada örnek ve misal olmak lazımdır. Halkı sevmek ve halk tarafından sevmek, hasılı halkı iptidai zihniyetinden modern ve medeni zihniyete yükseltebilmek için iki sınıf arasında duygululuğun köklerine dayanan bir köprü kurmak lazım gelecektir. İşte *Aşk Ahlakı*’nın hedef edindiği en mühim gayelerden biri bu bağlantıyı aramak olacaktır.

Kitabın takip ettiği başka bir gaye de aydın zümrenin biricik ilham kaynağı olan rasyonel düşünce ile halkta henüz devam eden mystique düşünce arasındaki uçurumu görmek ve ikincisinden birincisine geçiş çareleri aramaktır. İnsanlığın dinlerden ilimlere, mystique zihniyetten akli ve felsefi zihniyete geçmekte olduğunu söylemek yetmez. Fakat bilhassa memleketimiz gibi bu intikali çok hızlı ve buhranlı şekillerde geçiren cemiyetlerde, ötekenden daha az mühim olmayan bir meseleye cevap vermek lazımdır. Bahsettiğimiz intikal, ağır ve dereceli bir ilim terbiyesinin eseri olmaktan ziyade, birden değişmelerin ve catastrophale hadiselerin neticesinde meydana gelmektedir. Bundan dolayı, yeni ve çok mühim bir takım sorular karşısında kalmamız zaruridir. 1- Bu birdenbire geçişlerden doğan kütle ruhundaki buhranı nasıl ve ne ile tamamlıyacağız? 2- intikalden asla haberi olmayan kütle ile ondan büsbütün ayrılmış olan zümre arasındaki manevi boşluğu nasıl dolduracağız? Bu sorulardan birincisi halka dini ahlak yerine yeni bir ahlak ve ideal telkin etmek mec-

21 Taşkın Takış, a. g. y., s. 92.

buriyeti, ikincisi de aydın veya rehber olduğunu kabul edeceğimiz bir zümre ile halk arasındaki bağlantının tarzı ve usulü üzerinde bizi düşünmeğe sevkedecektir.”²²

Hilmi Ziya Ülken bu sorulardan birincisine ait düşündüklerini *İnsani Vatanperverlik* adındaki başka bir kitabında ele almayı tercih ederek, *Aşk Ahlakı*'nda yalnızca ikinci soruyu geniş bir şekilde irdelemeye çalışır. Kitapta hâkim olan esaslı felsefi temayüllerden sonra, bu ekollerin ahlaki ve siyasi neticelerine yer verilmiştir. Dahası, *Aşk Ahlakı* isimli kitabının “Halka Rağmen Halk İçin Kitap” şeklindeki alt başlığı bile, aslında, kitabın kimler için ve ne tür kaygılarla kaleme alındığını anlamak açısından yeterlidir. Söz konusu niteliklerinden, kitabın, genç Türkiye Cumhuriyeti devleti idarecileri ve bu devletin aydın-elitleri için bir nevi *nasihatname* niteliğinde kaleme alındığını söyleyebiliriz.

Hilmi Ziya'nın dikkati çeken bir özelliği de, toplum sorunlarıyla, toplumun geleceğine ilişkin problemlerle ilgilenmesine rağmen, aynı problemler etrafında eserler vermiş kişilerle polemığe girmekten ısrarla kaçınmış olmasıdır. Onun eserleri, rast gele seçilmiş konular üzerine değildir. Yayınlamış olduğu kitap ve makalelerin hepsi, ülke aydınlarının tartıştıkları belli somut konular üzerinedir. Çalışmaların üsluplarının son derece soyut ve hatta çoğu zaman okuyucuya soğuk gelmesine karşın bu böyledir. Ülken, Cumhuriyetin aydın çevrelerinin tartıştıkları konularda kendisinin de bir görüşü bulunduğunu ve konu hakkında bilgi ve düşünce sahibi olduğunu, tartışılan konulara ilişkin daha üst ve soyutlamacı bir üslupla verdiği eserler aracılığıyla ifade etmiştir. Yukarıda verdiğimiz örneğimize devam edecek olursak, Ülken'in *Aşk Ahlakı* ve *İnsanî Vatanperverlik* başlıklı eserleri, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Şark medeniyetinden Garp medeniyetine geçişle birlikte halkta ve yönetici-aydın kesimlerde ortaya çıkan sıkıntıların nasıl çözümlenebileceğine, boşlukların nasıl doldurulabileceğine ilişkin öneriler taşıyan çalışmalardır. Fakat bu eserlerinde, hiçbir kişisel ya da sınıfsal polemik özelliği taşıyan bir eleştiriyle karşılaşmayız. Onun yerine Hilmi Ziya, meseleyi soyut bir düzeyde ele alarak, problemlerin nereden kaynaklandığına ve nasıl çözümlenebileceğine ilişkin düşüncelerini teknik ve akademik bir üslup çerçevesinde dile getirir.

Hilmi Ziya'nın bu genel tavrının dışına çıkan belki de tek eseri *Şeytanla Konuşmalar*²³ isimli döneminin entelektüel kesimlerini ve kültürel ürünlerini hicvetmeyi hedeflediği/denediği deneme nitelikli kitabıdır. *Şeytanla Konuşmalar*, Hilmi Ziya'nın keskin gözlem yeteneğini sergileyen bir eserdir her şeyden önce. Eserin bazı bölümlerini oluşturan “Telif ve Tercüme Dair”, “Sih-

22 H. Z. Ülken, *Aşk Ahlakı: Halka Rağmen Halk İçin Kitap*, “İkinci Baskının Ön Sözü”, 2. bs., İstanbul: Anıl Yay., 1959, s. 3-4.

23 Hilmi Ziya Ülken, *Şeytanla Konuşmalar*, İstanbul: Ülkü Matbaası, 1942.

hate ve Aşka Dair”, “Nizamı Aleme Dair”, “Nesre Dair”, “Şiire Dair”, “Tiyatroya Dair”, “Fikre ve Harekete Dair”, “Romana Dair”, “Kitaba ve Hayata Dair”, “Resme Dair”, “Tenkide Dair”... vb. gibi başlıklara bakıldığında bile, eserin kapsamı hakkında bir fikir edinmek için yeterli görünmektedir. Hilmi Ziya Ülken, bu kitabında, döneminin kültür ürünlerine ilişkin sert ve keskin eleştiriler yöneltmiştir. Kimi zaman, kendisi de bu eleştirilerden nasibini almıştır.

Hilmi Ziya Ülken’in sık sık *çizgi* değiştirdiğine ilişkin kimilerince nazik bir şekilde, kimilerince ise küçümseyici bir tarzda ifade edilen yaygın bir kanaat vardır. Hatta bu kanaat, özellikle, 1951 yılında yayınladığı *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* sonrasında “döneklik” suçlamasıyla birlikte dile getirilip Hilmi Ziya Ülken bir kenara itilmeye de çalışılmıştır. Felsefi yöntemler ya da felsefi ekolleri konusunda geçirdiği söz konusu değişimler, *Yirminci Asır Filozofları*’nın önsözünde bizzat yazarın kendisi tarafından dile getirilmiştir. Hatta eserin planının da, kendisindeki bu değişimlere paralel olacak şekilde idealizmden materyalizme doğru olduğunu ifade etmektedir. Kendisi bundan gocunmamaktadır, hatta bu değişimleri kişisel olarak kemale ulaşma arayışının bir gereği olarak niteliyor gözükmektedir.

Ayrıca Hilmi Ziya Ülken, felsefi düşünce serüveninin farklı aşamalarında iken o an için sahip olduğu felsefi düşünce ekollerine uygun olarak kaleme aldığını söylediği eserlerinin tıpkıbasımlarını; felsefi düşüncelerini değiştirdiği sonraki yıllarda yapmaktan kaçınmamıştır. *Aşk Ahlakı*’nın 1958 tarihli ikinci baskısının önsözünde, artık, kitabın ilk baskısının yayınlandığı yıllardaki düşüncelerinden farklılaştığını belirtmektedir. Ancak bundan herhangi bir rahatsızlık duymamaktadır. Ayrıca eserini, benimsediği *yeni* düşünce/felsefe ekolüne uygun olarak *yeniden* kaleme alma ihtiyacı da duymamaktadır. Eserin ikinci baskısı, ilkinin aynısıdır. Bu, üzerinde pek fazla durulmayan fakat elbette açıklanmaya muhtaç bir konudur. Belki bu durumu anlayabilmemize yardımcı olacak noktalar, Hilmi Ziya Ülken’in, eserlerini, gözlemlediği somut problemlerin çözümü için kaleme almış olmasında gizlidir. O nedenle, hangi felsefi düşünceler doğrultusunda kitaplarını kaleme aldığından ziyade, eserlerinin hangi problemleri kendilerine konu edindiği sorusu üzerinde yoğunlaşmak; belki de, Hilmi Ziya Ülken’in eserlerini anlamak açısından daha faydalı olacaktır.

Hilmi Ziya Ülken’e verilen değer açısından belki de en kritik eseri, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* başlıklı çalışmasıdır. Hilmi Ziya ile ilgili çalışmalarda, aslında, “*Tarihi Maddeciliğe Reddiye* başlıklı eserine verilen *önemin*, kitabın muhtevasının zenginliği ya da konunun işlenişindeki gücünden mi kaynaklandığı yoksa yazarının hayatındaki *belli bir dönüşümü* ifade ettiğine ilişkin yaygın kanaate dayalı *sembolik* değerinden mi kaynaklandığı konusu üzerinde pek fazla durulmamıştır. Hilmi Ziya Ülken’in 1930’lu yılların ikinci yarısından iti-

baren ağırlıklı olarak da 40'lı yıllarda “tarihî maddecilik cereyanına mensup olduğuna” ilişkin yaygın bir değerlendirme vardır. *Yirminci Asır Filozofları* başlıklı eserinde, “müellifin fikri hayatının bir tarihçesi” olarak değerlendirdiği “kitabın” -dolayısıyla da kendisinin- “istikametinin metafizikten müspet ilimlere, idealizmden materyalizme doğru” olduğunu belirtmektedir. Fakat bu mensubiyetin boyutları hakkında çok fazla bir bilgimiz bulunmamaktadır. Söz konusu eserden sonraki yıllarda yaptığı çalışmalarda, bu özelliğini pek görebildiğimiz de söylenemez. Evinde, çalışma masasının üzerinde Karl Marx'ın fotoğrafının bulunduğunu da biliyoruz.²⁴ Asistanı Hasan Tanrıcut'un, Marksist oluşu nedeniyle polis takibatına uğradığı, asistanlıktan atıldığı ve gördüğü işkenceler neticesinde ruh sağlığının bozulduğu da malumumuzdur.²⁵ Fakat tüm bunların ötesinde, “tarihsel maddeciliğe” mensup olduğunu zikrettiği dönemde kaleme aldığı eserlerinde, bu ekolün yaklaşımlarının *belirgin* bir yansımasının olup olmadığı sorusuna pek de olumlu bir cevabın verilebileceği kanaatinde değiliz. Hilmi Ziya Ülken'in, çok temkinli bir tavır içerisinde bulunduğu, bunun da dönemin koşulları bağlamında son derece anlaşılabilir olduğu ve *muğlaklığın* da bu sebepten kaynaklandığı söylenebilir.

Ülken'in *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*²⁶ başlıklı eserini, yazarın kişisel dönüşümünün bir delili, belki de ilanı olarak değerlendirmek yerine, II. Savaş sonrasında ortaya çıkan Soğuk Savaş ortamında kullanılacak bir Marksizm-karşıtı söylemlerin ya da felsefi düzeyde Marksizme nasıl karşı konulabileceğine ve Marksist iddiaların nasıl çürütülebileceğine ilişkin bir tür “rehber” olarak düşünmek belki de daha anlamlı olacaktır. Ülken'in pek çok konuda eser vermesine karşın, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* ikinci ve üçüncü baskı yapan nadir eserlerinden birisi olması da, kitabın bu özelliğinden kaynaklanıyor olsa gerektir. Marksist düşüncenin Türk siyasal hayatında bir tehdit olarak gündeme gelmesine ve devam etmesine paralel olarak, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*'nin de 1963'te ikinci baskısını ve 1981'de de üçüncü baskısını yapmış olması anlamlıdır. Ayrıca bu yönüyle *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* ve 1963'te yayınlanmakta birlikte daha erken bir tarihte kaleme alındığı -Haziran 1962 tarihini taşıyan- önsözünden anlaşılan *Siyasi Partiler ve Sosyalizm* gibi çalışmaları, Hilmi Ziya Ülken'in Türkiye'nin geleceğine ilişkin öngörülerinde ne kadar isabetli olduğunu gösterir örneklerdir.

24 Cavit Orhan Tütengil, “Ülken Üzerine Notlar”, *Sosyoloji Konferansları*, 17. Kitap, 1979 yılı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Enstitüsü Yay., 1979, s. 33.

25 H. Bayram Kaçmazoğlu, “Hasan Tanrıcut'un Eksik Kalan Fikirleri Üzerine”, *Toplumbilim*, Ekim 1993, sy. 2, s. 93-101. Hasan Tanrıcut, Hilmi Ziya Ülken üzerine 1940 yılında yazdığı bir yazıda hocasını “materyalizme taraftar olmamak”la nitelermektedir. Hasan Tanrıcut, “Hilmi Ziya: Hayatı, Eserleri, Sistemi”, *Yeni İnsanlık*, 23 Nisan 1940, sy. 3, s. 16 [nkl. H. Bayram Kaçmazoğlu, *a. g. y.*, s. 95].

26 4. bs., İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1981 (1. bs.: İstanbul, 1951).

Fakat tüm bu değişimlerin ve dönüşümlerin ötesinde Hilmi Ziya Ülken'de sürekliliğini koruyan bir çizgi de mevcuttur. Bu çizginin, Hilmi Ziya Ülken'in eserlerini bir bütünlük içerisinde ele almaya izin verecek bir süreklilik oluşturduğunu düşünmek için yeterince sebep bulunmaktadır. Bu gayretin temelini Türkiye'nin "hümanist bir rönesans gerçekleştirmeye ihtiyaç duyduğuna" ilişkin inancı ve arzusu oluşturmaktadır. Hilmi Ziya Ülken'in Cumhuriyetin kuruluşundan sonraki yıllarda yazdığı eserlere, yaptığı çalışmalara bakılacak olursa, her bir eserinde bu gayretin ve inancın büyük etkisi görülebilir.

Türk Tefekkürü Tarihi (İstanbul: Ebü'z Ziya Matbaası, 1. Cilt: 1933, 2. Cilt: 1933), *Te'lifçiliğin Tenakuzları* (İstanbul: Hamidbey Matbaası, 1933), *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* (İstanbul: Vakit Matbaası, 1935), *İslam Düşüncesi: Türk Tefekkürü Tarihi Araştırmalarına Giriş* (İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası, 1946), *Millet ve Tarih Şuuru* (İstanbul: Pulhan Matbaası, 1948) ve *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: 1. Baskı, 2 cilt, Ahmet Sait Mat., 1966; 2. Baskı, Ülken Yayınları, 1979) gibi eserlerinin -her birinin ayrı bir macerası ve kaygısı olmakla birlikte- hepsi, Türkiye'nin batılılaşması problemi çerçevesinde değerlendirmemize izin verecek bir bütünlük arz etmektedirler. Bu çizgiye Hilmi Ziya'nın *Aşk Ahlakı* (İstanbul: Ekspres Matbaası, 1930) ve *İnsanî Vatanperverlik* (İstanbul: Güneş Matbaası, 1933) başlıklı başka eserlerini de dâhil etmek yanlış olmayacaktır.

Bu eserlerin ortak teması, yeni bir medeniyetin uyanışı arifesinde bulunan Türk cumhuriyetine bunu gerçekleştirebilmesinin imkânlarını göstermeye çalışmaktır. Hilmi Ziya Ülken'in yayınlanmış diğer pek çok eserini de, bu bütünsel, belli bir amacı ve hedefi olan çalışma dizisinin içerisinde dâhil edebiliriz. Zira onlar da, bu hedefi gerçekleştirilebilir kılmak için gerekli olan *ayrıntı* ya da daha doğru bir ifadeyle *eksikliği hissedilen alanlardaki bilgi boşluğunu* gidermeye yönelik çalışmalardır. Dahası birçoğu bu amaçla düzenlenmiş müfredatlar doğrultusunda liselerde ya da üniversitelerde verilmiş derslerden oluşmuştur.

Hilmi Ziya Ülken'in medeniyet konusu etrafında dönen çalışmaları, ağırlıklı olarak, 1930'lu yılların yoğun tartışma ortamının rengini taşıyor gibi gözükmektedir. Hatırlanacağı üzere, 1930'lu yıllar Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni bir kimlik inşa sürecinin yaşandığı, bu doğrultuda arayışların olduğu bir dönemdir. Çok kısaca değinecek olursak, bu dönemde, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (15 Nisan 1931), ardından Türk Dili Tetkik Cemiyeti (12 Temmuz 1932) kurulmuştur. Tarih ve Dil kongreleri düzenlenmiştir. Geliştirilen meşhur Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi hepimizin malumudur. 1935'te Ankara Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi kurularak bu yönde çalışmalar yapılması amaçlanmıştır. *Kadro* dergisi çıkarılmıştır (1932). Halkevleri açılmıştır (19 Şubat 1932). Darülfünun kapatılarak yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur (31 Mayıs 1933).

Özellikle *Kadro* dergisinin çıkmaya başlamasından sonra, aynı misyona aday pek çok dergi çıkarılmaya başlanmıştır. Bunlardan bir tanesi *Ülkü* dergisidir. Ahmet Ağaoğlu'nun ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun (*Yeni Adam*) yine bu çerçevede değerlendirilebilecek dergi çalışmaları bulunmaktadır.

Hilmi Ziya Ülken, Mustafa Kemal Atatürk'e imzalı olarak sunduğu *Türk Tefekkür Tarihi* başlıklı çalışmasını işte bu ortamda yayınlamıştı. Genç cumhuriyetin ihtiyaçlarına ve siyasetlerine uygun görülmüş olsa gerekir ki,²⁷ Hilmi Ziya Ülken bu çalışması nedeniyle Atatürk'ün övgülerine mazhar olmuş ve incelemeler yapma üzere yurt dışına gönderilmek suretiyle ödüllendirilmiştir.

Hilmi Ziya Ülken'in genelde medeniyet konusuna, özelde de Türk batılılaşmasına ilişkin değerlendirmelerine özellikle *Millet ve Tarih Şuuru, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü ve Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* başlıklı çalışmalarında rastlarız.

Hilmi Ziya Ülken medeniyeti, "sürekli bir yürüyüş" olarak tanımlamaktadır.²⁸ Bu yürüyüşün sürekliliğini sağlayan ise, ona göre, 'tercüme'dir: "Bu kitaptaki [*Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*] temel fikir şudur: Ayrı ayrı medeniyetleri açar gibi görünen büyük 'uyanış'lar, hakikatta, gittikçe genişleyen sürekli tefekkürle birbirine bağlıdır. Bu sürekli tefekkürü temin eden ise bilhassa 'tercüme'dir."²⁹ Kitap, bu temel düşünceden hareketle, İslam medeniyetinin Yunan medeniyetinden, daha sonra da, Orta Çağ'da ve sonrasındaki Batı medeniyetinin İslam medeniyetinden *tercüme* yoluyla aldıklarını göstermeye çalışmaktadır. Çalışmasında, medeniyetlerin sürekli olarak birbirleriyle etkileşim içerisinde olduklarından bahisle, bu etkileşimi sağlayan en önemli araç olarak da "tercüme"nin rolünü göstermek istemektedir: "...medenî açılışta birer dönüm noktası teşkil eden uyanış devirlerinde, yeni fikir ve san'at mahsullerinin büyüklüğünü, açmış oldukları tesir kapılarının genişliğiyle mütenasip görüyoruz. Şüphe yok ki bu tesirlerin en başında 'tercüme' gelir."³⁰ Tercümenin rolüne ilişkin devamla şunları söylüyor: "'Uyanış devirlerine yaratıcılık kudretini veren tercümedir.' Tercüme, yukardan beri dokunduğum bütün bu karşılıklı tesirler kompleksini hulasa eder. Ve hakikaten medeni açılışın sürekliliğini temin eden bütün uyanış devirleri onunla açılmıştır."³¹

27 Ashında kitap, Türk Tarih Cemiyeti'nin isteği üzerine ve daha büyük bir projenin parçası olarak kaleme alınmıştır: "Türk tarih cemiyetinden, Türk hikmeti ve Türk mistisizminin yazılması vazifesini aldığımız zaman bu kitabın mühim bir parçası üzerinde çalışmaya başlamıştık. Bundan başka eserin diğer birçok kısımlarında da, aynı cemiyet için hazırlık yapan muhterem zatlara tetebbülünden istifade ettik." Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul: Matbaai Ebüzziya, 1933, c. I, s. 8-9.

28 Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 3. bs., İstanbul: Ülken Yay., 1997, s. 6.

29 A. g. e., s. 5.

30 A. g. e., s. 14.

31 Aynı yerde.

“Medeniyet sürekli bir hümanizmadır. Onu parçalamak veya son halkalarını zincirden koparıp almaya kalkmak mümkün değildir. Goethe, Hafız’dan Racine kadar yakın birinden bahseder gibi bahsediyordu.”³² deyişinden de açıkça anlaşılacağı gibi, Hilmi Ziya Ülken, medeniyet konusunda Gökalp’in kültür-medeniyet ayırımına pek itibar etmemekte ve hatta böylesi bir ayırımı sürekli bir biçimde eleştirmektedir. Tanzimatçıları da aynı şekilde eleştirmektedir. Onlara yönelttiği eleştiri, Tanzimatçıların “medeniyeti boş bir kalıp” olarak anlamış olduklarıdır. Ona göre teknik de aynı zamanda kültürün bir parçasıdır. Fakat çağdaş Batı medeniyeti bu bütünlük içerisinde görülmediği ve bu nedenle de, bir “Türk hümanizması” ya da “Türk rönesansı” gerçekleştirilmek için gerekli olan “kendine dönüş”ün önünde en büyük engeli oluşturduklarından dolayı Tanzimat kadrolarını eleştirmektedir.³³ Yapılması gereken, çağdaş batı medeniyetini iyi bilmek, Türk tarihinin her yönünü iyice bellemek ve Türkiye’nin şu anki toplumsal yapısını ve gösterdiği özellikleri tespit etmek³⁴ ve bütün bunların neticesinde *derinlikli* bir çağdaşlaşma teşebbüsüne girişmektir. Mesele bu şekilde yaygın ve derinlikli bir proje olarak algılanmadığı ve düşünülmediği için, Batı sığ bir şekilde anlaşılmıştır. Buna bağlı olarak da, Batılılaşma girişimlerimiz yüzeysel kalmış ve başarısızlıkla neticelenmiştir.

Hilmi Ziya Ülken, Cumhuriyet döneminde girişilen çabaların, özellikle de, Yunan klasiklerinin ve Batılı felsefe klasiklerinin tercüme edilmesine başlanmasını ve daha birçok girişimi, böylesi bir hümanizmanın yaratılması açısından çok olumlu görmekte ve bu girişimler karşısında heyecan duymaktadır. Kendisi de eserleriyle, çalışmalarıyla ve düşünceleriyle bu faaliyetler içerisinde yer almıştır. *Uyanmış Devirlerinde Tercümenin Rolü*’nün önsözü ve girişi okunduğunda, içindekiler tablosuna bakıldığında Hilmi Ziya Ülken’in, Cumhuriyet kadrolarının bu doğrultudaki uğraşlarına ne denli gönüllü katılımda bulunduğunu görülebilir. Yukarıda da bahsedildiği üzere, *Türk Tefekkürü Tarihi* isimli çalışmasını imzalayarak Atatürk’e sunması ve Atatürk’ün beğenisini kazanma-

32 A. g. e., s. 18.

33 Bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Tanzimata Karşı”, *Millet ve Tarihi Şuuru*, İstanbul: Pulhan Matbaası, 1948, s. 22-32. Ayrıca bkz. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1966. Hilmi Ziya Ülken’in medeniyet konusuna yaklaşımlarının, özellikle de Türk batılılaşmasına ilişkin eleştirilerinin Ahmet Ağaoğlu’nun *Üç Medeniyet* (Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927) başlıklı çalışmasında dile getirilen düşüncelerle gösterdiği benzerlikler ilgi çekicidir.

34 Hilmi Ziya Ülken’in, Sabahaddin Bey’in sosyolojik düşüncelerine ve yöntemine ilgi ve yakınlık duymasını, meselenin bu yönüyle alakalandırmak sanırsız yanlış olmaz. (Üzerinde pek durulmamış bir konu olan Hilmi Ziya Ülken’in, gerek -bir önceki dipnotta belirttiğimiz benzerlikler nedeniyle- Ahmet Ağaoğlu çevresiyle ilişkisi ve gerekse de belli bir dönemden itibaren Sabahaddin Bey’in fikirlerine duyduğu yakınlık ve ilgi, onun beslenme kaynaklarını anlamak açısından üzerinde ayrıca durulmaya muhtaçtır.)

sı üzerine yurt dışına incelemeler yapmak üzere gönderilmiş olması da, Hilmi Ziya Ülken'in bu dönemdeki çalışmalarının 30'lu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin giriştiği yeni bir kültürel kimliğin inşası çalışmalarıyla paralellliğini göstermektedir. Hilmi Ziya Ülken'i, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi bünyesindeki Sosyoloji Bölümü hocalarıyla bir araya getiren, birbirlerine yakınlaştıran nokta belki de budur.

Hilmi Ziya'nın Türk batılılaşma projesi çerçevesinde çalışmalar yapmasına bağlı olarak, sürekli karşısına çıkan bir figür olarak Ziya Gökalp ile de ilgilenmek, başka bir deyişle, "hesaplaşmak" zorunda kalmıştır. Ziya Gökalp karşısında eleştirel bir tutum takındığı görülmektedir. "Ziya Gökalpte çok defa fikirleri idare eden bizzat gündelik siyaset olmuştur" şeklinde bir değerlendirmede bulduktan sonra bu yargısını, Gökalp'in Turancılık konusundaki düşüncelerinin Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartların değişmesiyle birlikte nasıl değişiklikler geçirdiğini göstererek delillendirmeye çalışmıştır.³⁵ "Sistematik Garp medeniyetinin memleketimizdeki ilk örneklerinden biri" olarak değerlendirdiği Gökalp'i, her şeye rağmen, "eski fetvacılık ruhunun Avrupaî şekle bürünmesi" ve "Fransız içtimaiyatının esas fikirlerinden hareket ettiği halde, onun ifadesindeki fevkalade yumuşaklığı almamış ve Fransız sosyologlarının nihayetsiz müşahede, tetkik ve istatistik meraklarına" ilgisiz kalmakla eleştirmektedir. Şöyle devam etmektedir: "Bu itibarla içtimaiyatçı Ziya, ancak umumî hatlarında, bir nâkilden ibaret kaldı. Türk tarihine ve memlekete ait sosyolojik tetkikleri sırf aksiyon ihtiyacile yapılmış serî tamimlerden ibaret kaldı."³⁶ Ziya Gökalp'in "muasırlaşma" anlayışı ve özellikle de kültür-medeniyet ayrımı da Hilmi Ziya'nın eleştirilerinden nasibini almıştır. Hilmi Ziya, bu konulara ilişkin düşünceleri nedeniyle Ziya Gökalp'i "Tanzimatın ekseri mütefekkirlerinden"³⁷ ayırmaz.

Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* başlıklı eseri, toplum olarak yakın dönemde karşılaştığımız en önemli sorun olan Batılılaşma tecrübemiz ile doğrudan ilgili bir eserdir. Problemin önemi ve hâlâ devam ediyor oluşu, konuyu ele alan çalışmaların da sürekli gündemde kalmasını sağlamaktadır. Ancak Hilmi Ziya'nın eseri bunun ötesinde, muhtevasının ve sunduğu malzemenin zenginliği itibarıyla de önemini korumaktadır.

Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 1960'lı yılların tartışma konularına ilişkin bir cevap ya da katkı olarak değerlendirilebilir. Hatırlanacağı üzere, 27 Mayıs 1960 ihtilali sonrasında tartışma konularını, kabaca ifade edecek olursak, Batı'nın gelişmişlik seviyesine nasıl ulaşılacağı ve bunun mümkün olduğunca süratli bir şekilde nasıl gerçekleştirilebileceği oluşturmaktadır. 1960 sonrası-

35 Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, ts., s. 35 vd.

36 A. g. e., s. 37-38.

37 A. g. e., s. 38.

da, mevcut toplumsal durumumuzun tespiti için ampirik araştırmalar -özellikle de köy araştırmaları- gerçekleştirilirken, bir yandan da, bu toplumsal yapıyı belirleyen tarihsel koşullar, özellikle de Türk toplumunun Batılılaşma tecrübesinin tarihi de inceleme konusu yapılmıştır. Bu yaklaşımda, “toplumların geçmiş dönemdeki yapısal özelliklerinin yaşanan zaman kesitinde de varlığını duyuran kalıcı izler bıraktığı kanaati”nin etkili olduğu da muhakkaktır.

Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, bu anlamda, Mümtaz Turhan’a ait *Kültür Değişmeleri* (1951) ve *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* (1958) başlıklı eserler, İngilizcesi 1962 yılında yayınlanan ve dilimize ancak 1996’da tercüme edilen Şerif Mardin’in *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* ve yine aynı yazara ait *Jön Türkler’in Siyasi Fikirleri* (1965); Türkçe’ye ancak 1973’te *Türkiye’de Çağdaşlaşma* ismiyle kazandırılacak olan Niyazi Berkes’in *The Development of Secularism in Turkey* (1964) isimli eseri gibi, batılılaşma çabamızı ve tecrübemizi doğrudan ele almayı amaçlayan çalışmalardan bir tanesidir.

Hilmi Ziya Ülken’in eseri, diğer çalışmalarının bir devamı ve hatta bu kitabın yazılış yılına kadar aynı problem üzerinde kaleme aldığı değerlendirmelerinin bir hülasesi ve toplamı olarak da değerlendirilebilir. Bu eserinde dile getirdiği değerlendirmeler ve eleştiriler, daha önceki yıllarda gerek kitaplarında ve gerekse de değişik yayınlarda yayınladığı makalelerinde ifade ettiği düşüncelerle bir süreklilik arz etmektedir.

Yazdığı bu eserler içerisinde Hilmi Ziya Ülken’in, günümüz için hâlâ geçerliliğini ve önemini koruyan birkaç kitabından birisidir *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Eser, yayımlandığı dönemde pek fazla ilgi çekmese de, bugün dahi alanının en önemli eserlerinden bir tanesi olma özelliğini korumaktadır. Şerif Mardin’in, yukarıda bahsedilen *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* eserinin “Teşekkür” faslında, “Türkçe kaynaklarda temel doğrultuyu verdiği”ni söyleyerek Hilmi Ziya’ya teşekkür etmesi,³⁸ aynı alanda çalışan bir sosyal bilimcinin kadirşinaslığını gösteren bir ifade oluşunun ötesinde Hilmi Ziya’nın döneme ilişkin kaynaklara vukufiyetine bir işaret olarak da değerlendirilmelidir.

Bu yazıda, Hilmi Ziya Ülken’in hayat hikâyesini anlatmaktan ya da eserlerinin bir bibliyografyasını sunmaktan ziyade, belli eserlerini batılılaşma projesi çerçevesinde değerlendirmeye ve çalışmaları arasında belli bir sürekliliğin ve bütünlüğün var olduğunu göstermeye çalıştık. Hilmi Ziya, her şeyden önce, bir öğretmen ve üniversite hocasıdır. Hilmi Ziya, felsefe, mantık, ahlak, coğrafya, İslam düşüncesi vb. birçok konuda gerek lise düzeyinde ve gerekse de üniversite düzeyinde dersler vermiştir. Dolayısıyla onun öncelikli sorunu, ders verdi-

38 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim Yay., 1996, s. 7.

ği bu konulardaki bilgi ve başvuru eseri eksikliğinin giderilmesi olmuştur. Eserlerinden pek çoğu bu öğretim görevinin bir ürünüdür.

Hilmi Ziya'nın bu akademisyen-öğretmen kişiliğinin yanı sıra, bir de memleket meseleleri karşısında duyduğu sorumluluk duygusuyla hareket ettiğini gözlemliyoruz. Gençlik yıllarında Anadolu hareketi içerisinde yer alması, bu doğrultuda dergiler çıkarması ya da bu anlayış çerçevesindeki dergilere yazıları ile katkıda bulunmuş olması önemlidir. Tamamlamaya ömrünün vefa etmediği en son çalışmasının da yine Anadolu kültürü üzerine oluşu,³⁹ hayatı boyunca memleket meseleleri karşısında duyduğu bu sorumluluk duygusunun bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Netice olarak, Hilmi Ziya Ülken memleket sorunları karşısında sorumluluk duyan bir sosyologumuz ve aydınımızdır. Fakat buna rağmen, yüzü tümüyle Batı'ya dönük bir insandır. Referansları Kutsal Kitaptan mitolojiye, edebiyat dünyasından akademi dünyasına varıncaya kadar büyük çoğunlukla Batı dünyasındadır.⁴⁰ Memleket problemlerinin köklü bir çözümünü batılılaşmada, kendi ifadeleriyle “bir Türk hümanizmasının” yaratılmasında görmektedir. Bu anlayışı doğrultusunda, kendisinden önceki aydınlarımızı ve batılı-

39 Gülseren Artunkal, “Hayatı ve Eserleriyle Babam Ülken”, s. 2.

40 Doğu toplumlarına bakarken dahi Batılı zihin yapısının ürünü değer yargılarını kullanmaktadır. Aşağıda sunduğumuz biri Hilmi Ziya Ülken'e, diğeri Lord Cromer'e ait iki paragraf arasındaki şaşırtıcı benzerlik dikkat çekicidir:

“Öyleyse Şark ve Garbın farkını daha derin bir noktada, sistemli ve sistemsiz düşüncede aramak lazımdır. Şarkın düşüncesi sistemsizdir: orada mefhumlardan kurulan bina, birbirini doğuran fikirler zinciri değildir. Bir çok lüzumsuz taşları, yanlış kurulmuş kemerleri vardır. Bazan bütün bir bina küçük bir taş üzerinde durur. Unsurların tutarlılığı ve bağlantısı düşünülmezsizin her tarafı lüzumsuz teferruat içinde boğulmuştur. Garbın düşüncesi sistemlidir: Orada mefhumlar binası gerçek temeline dayanır... Orada fikirler birbirine zincir halinde bağlanmış ve hepsi birden en son neticelerine kadar götürülmüştür. Düşünce usulü, usul ilmi ve ilim tekniği doğurmuştur. Felsefe hikmete, hikmet ahlaka ve ahlak siyasete ulaşmıştır. Garbın bu inzibatlı, sistemli tefekkürüdür ki dağınık kuvvetlerin üzerinde medeniyet abidesinin kurulmasını temin eder.” [H. Z. Ülken, “Doğu ve Batı”, *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 102.]

Lord Cromer de aynı konuda benzer şeyleri ifade ediyor: “Avrupalının akıl yürütmeleri sağlamdır; olguları açıklarken belirsizlikten kaçınır; mantık dersi almamış olabilir, ama doğuştan mantıktır; doğası gereği kuşkucudur, bir önermenin doğruluğunu kabul etmezden önce kanıt ister; eğitilmiş zekası bir kemanizmanın parçası gibi işler. Öte yandan Şarklının akli pitoresk sokaklarına benzer, simetriden yoksundur. Akıl yürütmesi baştan savma betimlerle doludur. Eski Araplar diyalektik biliminde görece daha yüksek bir düzeye ulaşmış olsalar da, ardılları mantık yetisi bakımından fena halde zayıftır. Çoğu zaman, doğruluğunu kabul edebildikleri en yakın öncüllerden, en açık çıkarımı yapmayı beceremezler. Herhangi bir sıradan Mısırlıdan bir olguya açıkça ifade etmesini isteyin. Açıklaması bıktırıcı uzunlukta ve muğlaktır genellikle. Muhtemelen, öyküsünü bitirene kadar yarım düzine çelişkiye düşecektir. Azıcık köşeye sıkıştırıldığında ise çözülecektir.” [nkl. Edward Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yay., 1995, s. 48.]

laşma yönündeki çabaları “yüzeysel kalmak”, “orijinal olmamak”, “Batı’yı anlayamamak” ya da te’lifi kabil olmayan hususları “uzlaştırma girişimleri” gibi ifadelerle eleştirmektedir. Fakat gariptir, nihai noktada kendisi de, gerek çağdaşı ve gerekse sonraki dönemin araştırmacıları tarafından benzer ifadelerle eleştirilmiştir.

Tüm zorluğuna rağmen, Hilmi Ziya Ülken’i incelemek ve anlamak bir gerekliliktir. Nev’i şahsına münhasır özellikleri olmasına karşın, o, aynı zamanda çağının ürünü bir aydın-akademisyendir. Bir dönem için örnek Türk aydın tipidir. O nedenle, Hilmi Ziya’yı anlamak Türkiye Cumhuriyeti’nin son derece önemli yarım yüzyılı aşkın bir dönemini anlamak demektir.

Hilmi Ziya Ülken in the Modern Turkish Thought

Yücel BULUT

Abstract

Hilmi Ziya, within the time period of more than half a century -from the end of 1910s when he began his studies to his death in 1974- was occupied in doing various activities. He wrote and translated various books and hundreds of articles dealing with issues of a wide scope from literature to philosophy, from psychology to geography, logic and sociology; had an important role in organizing national and international congresses of sociology; presented papers at various national and international meetings, published journals, wrote articles for journals and newspapers, and founded philosophy and sociology associations. As far as the literature and fine arts are concerned, he not only wrote literary criticisms but also produced works of literature and interested in painting. With his “extraordinary efforts” he achieved to open the Sociology department at Istanbul University for the second time. He, in addition to giving lectures at the Faculty of Theology (Ankara University), also occupied administrative positions.

There exists a rich literature, including articles, books, theses of MA and that of graduation dealing with Ülken’s thought and studies. This indicates that we have a considerable amount of information about Hilmi Ziya’s biography and studies. The aim of this article, however, is to reveal that the studies of Hilmi Ziya which were classified within the scopes of different disciplines have an accordance and consistency among themselves, and hence there exists continuity among his studies. Furthermore, it is also tried to be pointed out that in his studies, although he uses a highly technical and abstract language he discusses concrete issues and problems.

Keywords: Hilmi Ziya Ülken, Modern Turkish Thought, Sociology in Turkey, Ziya Gökalp, Turkish modernization.

Çağdaş Türk Düşüncesi İçinde Hilmi Ziya Ülken

Yücel BULUT

Özet

Hilmi Ziya, eser vermeye başladığı 1910'lu yılların sonlarında başlayan ve 1974'teki vefatına kadar süren yarım asrı aşkın süre içerisinde edebiyattan felsefeye, psikolojiden coğrafyaya, mantıktan sosyolojiye kadar pek çok bilim dalında onlarca kitap yüzlerce makale telif etmiş, çeviriler yapmış, ulusal ve uluslararası sosyoloji kongrelerinin düzenlenmesinde etkin roller üstlenmiş, ulusal ve uluslar arası pek çok toplantıda tebliğler sunmuş, dergiler çıkarmış, dergi ve gazete yazarlığı yapmış, felsefe ve sosyoloji dernekleri kurmuş, edebiyat alanında yalnızca eleştirel yazılar yazmakla yetinmeyerek bizzat kendisi edebî eserler kaleme almış, resim yapmış, "olağanüstü gayretleri" ile İstanbul Üniversitesi'nde Sosyoloji Bölümü'nün ikinci kez kuruluşunu gerçekleştirmiş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde ders vermenin yanı sıra idari görevlerde bulunmuş bir akademisyen portresi çizmektedir.

Çeşitli yönleriyle Hilmi Ziya Ülken'i, eserlerini ve düşüncelerini konu alan pek çok makale, kitap ve yüksek lisans ve bitirme tezleri mevcuttur. Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, Hilmi Ziya'nın biyografisi ve eserleri konusunda yeterince malumat sahibiyiz. Bu yazıda, Ülken'in birbirinden çok farklı disiplinlerin alanlarına ilişkin verdiği eserler arasında belli bir uyumun, tutarlılığın, bu anlamda da çalışmaları arasında bir sürekliliğin kurulabileceği ve eserlerinde son derece teknik ve soyut bir dil kullanmış olmasına rağmen, çok somut kaygıları ve problemleri tartıştığı gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hilmi Ziya Ülken, Çağdaş Türk Düşüncesi, Türkiye'de Sosyoloji, Ziya Gökalp, Türk Modernleşmesi.